

METHODS OF MANAGEMENT OF THE ENVIRONMENTAL CONDITION AT THE LOCAL LEVEL

Farkhod Rajabovich Saidamatov

Senior lecturer

Tashkent State Pedagogical University

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: environment, ecosphere, geoecology, management methods, ecological norm, landscape, ecosystem, geographical system, ecological standard, anthropogenic pressure, waste, dumping, ecological expertise, atmosphere, subsidy, budget, natural resource, environmental economics, sustainable development, assessment, forecasting, modeling, geoinformation

Abstract: In this article, management methods and groups in the field of nature use, principles of geoecological research, research methods, a group of traditional methods, environmental standards, payments and fines for environmental pollution, market methods of environmental management, geoecology — geography theoretical and practical tasks to be solved as the fourth component of science are mentioned

Received: 04.12.23

Accepted: 06.12.23

Published: 08.12.23

ATROF-MUHIT HOLATINI MAHALLIY DARAJADA BOSHQARISH METODLARI

Farxod Rajabovich Saydamatov

dotsenti vazifasini bajaruvchisi, p.f.f.d (PhD)

Toshkent davlat pedagogika universiteti

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: atrof-muhit, ekosfera, geoekologiya, boshqaruv metodlari, ekologik me'yor, landshaft, ekotizim, geografik tizim, ekologik standart, antropogen bosim, oqava, tashlama, ekologik ekspertiza, atmosfera, subsidiya, byudjet, tabiiy resurs, ekologik iqtisodiyot, barqaror taraqqiyot, baholash, bashorat qilish, modellash, geoaxborot

Annotatsiya: Ushbu maqolada tabiatdan foydalanish sohasidagi boshqaruv metodlari va guruhlar, geoekologik tadqiqotlarning tamoyillari, tadqiqot metodlari, an'anaviy metodlar guruhi, ekologik me'yor, atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun to'lovlar va jarimalar, atrof-muhit holatini boshqarishning bozor metodlari, geoekologiya – geografiya fanining to'rtinchi tarkibiy qismi sifatida hal qiladigan nazariy va amaliy vazifalar haqida so'z yuritilgan

МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ СОСТОЯНИЕМ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ НА МЕСТНОМ УРОВНЕ

Фарход Раджабович Сайдаматов

Старший преподаватель

Ташкентского государственного педагогического университета

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: окружающая среда, экосфера, геоэкология, методы управления, экологическая норма, ландшафт, экосистема, географическая система, экологический стандарт, антропогенная нагрузка, отходы, сбросы, экологическая экспертиза, атмосфера, субсидия, бюджет, природный ресурс, экологическая экономика, устойчивое развитие, оценка, прогнозирование, моделирование, геоинформация

Аннотация: В данной статье методы и группы управления в области природопользования, принципы геоэкологических исследований, методы исследования, группа традиционных методов, экологические нормативы, платежи и штрафы за загрязнение окружающей среды, рыночные методы природопользования, геоэкология — география теоретическая и упоминаются практические задачи, которые необходимо решить как четвертая составляющая науки.

KIRISH

Ekosfera tarkibiy qismlari va obyektlarining holatini boshqarish – Yer haqidagi fanlar bilan iqtisodiyot, huquq, siyosat va boshqaruv kabi fanlarning o‘zaro aloqadorligi va birligiga asoslangan murakkab jarayondir.

Tabiatdan foydalanish sohasidagi boshqaruv metodlari uchta asosiy guruhga bo‘linadi: 1) ma’muriy tartibga solish; 2) iqtisodiy dastaklar tizimi; 3) bozor munosabatlaridan foydalanish.

Ma’muriy tartibga solish ikkita metodlar guruhini o‘z ichiga oladi: 1) chegaradan chiqishga yo‘l qo‘ymaydigan me’yoriy standartlarni belgilash va ularga rioya qilish; 2) ma’muriy ta’sir choralari bevosita amalga oshirish.

ASOSIY QISM

Atrof-muhit sifati standartlari atrof-muhitning tarkibiy qismlari (suv, havo, tuproq va sh.k.) holatini tartibga soladi. O‘zbekistonda har bir ifloslovchi modda uchun yo‘l qo‘yilishi (ruxsat etilishi) mumkin bo‘lgan cheklangan miqdor (kontsentratsiya) belgilangan. Bu ekologik me’yor (standart) bo‘lib, landshaftlar (ekotizimlar) tarkibiy qismlarida ifloslantiruvchi kimyoviy moddalarning odam organizmi yoki boshqa tirik mavjudotga (yoxud ekotizim holatiga) uzoq muddat mobaynida kundalik ta’sir ko‘rsatib turishi salbiy oqibatlariga olib kelmaydigan eng yuqori ko‘rsatkichdir. Sodda qilib aytganda, yo‘l qo‘yilgan yoki ruxsat etilgan cheklangan miqdorga teng yoki undan kam daraja odam organizmi va ekotizimlar holatiga noqulay ta’sir ko‘rsatmaydi.

Ekologik me’yor – ekologik tizimlar me’yorining, tayanch ekologik o‘zgaruvchan makondagi muvozanat hududining, ekologik va geografik tizimlar hamda tarkibiy qismlarning makon va zamonda bo‘lish ehtimoli ko‘proq holati. Ekologik standart – ekologik aniq (qat’iy)

belgilash asosida hisoblab chiqilgan va huquqiy maqom tusini olgan antropogen ta'sir (bosim) kuchining qiymati. Bu qiymat muvaqqat tabiatli bo'lib, fan, texnologiya va iqtisodiyotning rivojlanishiga muvofiq o'zgarib turadi. Ekologik me'yorlash odamning tabiatdan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishga yo'naltirilgan ilmiy va huquqiy faoliyati bo'lib, uning vazifasi – antropogen bosim (ta'sir) sharoitida ekotizimning me'yorida faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi ekologik aniq (qat'iy) belgilash va me'yorlarni ishlab chiqishdan iboratdir.

Shu asosda korxona, tashkilot va muassasalarning ifloslovchi moddalar ta'siriga duchor bo'lgan barcha hududlarida ifloslanish darajasi yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan cheklangan miqdordan oshib ketmasligi kerak. Har bir korxona, tashkilot yoki muassasada bu daraja oshib ketmasligi uchun «quvurlar oxirida», ya'ni oqava (tashlama) chiqarilish nuqtasida oqava (suv uchun) yoki tashlama (havo uchun) miqdorining mo'ljallangan darajasi belgilanadi va nazorat qilish nuqtalarida ruxsat etilgan cheklangan miqdor aniqlanib, suv (havo) bilan kutilgan aralashmasi hisoblab chiqiladi. Agarda nazorat qilish nuqtalarida ifloslantiruvchi moddalar yo'l qo'yiladigan miqdordan oshib ketsa, tashlama yoki oqavaning mo'ljallangan qiymati sekin kamaytirilib, kutilgan miqdorga erishiladi. Har bir korxona, tashkilot yoki muassasa uchun tashlama va oqavaning shu tarzda aniqlanadigan eng maqbul miqdori yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan oqava yoki tashlama deyiladi.

Agar birorta korxona, tashkilot yoki muassasa talab etilgan yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan oqava yoki tashlamani ta'minlash holatida bo'lmasa, unga havo uchun tashlamaning, suv uchun oqavaning vaqtincha-lik kelishilgan me'yori belgilanadi. Bu me'yor korxona, tashkilot yoki muassasa tashlama yoki oqavani kamaytirishi va asta-sekin yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan cheklangan miqdor darajasiga erishishning uzoq muddatli dasturini amalga oshirishi uchun belgilanadi. Aynan shunday holatlarda atrof-muhitning belgilangan me'yordan oshib ketuvchi ko'p yillik ifloslanishiga yo'l ochib beradigan imkoniyat yaratiladi. Demak, atrof-muhitning ifloslanishi – atrof-muhit holatiga salbiy ta'sir qiladigan moddalarning tavsifi, o'rnatilgan joyi yoki miqdoriga ko'ra atrof-muhitda mavjudligidir.

Ekologiya nuqtai nazaridan texnologik standartlar atrof-muhitning kutilgan (istalgan) holatiga olib keluvchi ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiyalash talablarini oldindan belgilaydi.

Mahsulot sifati standartlari mahsulot tarkibidagi zararli moddalar miqdorini aniq (qat'iy) belgilaydi.

Bevosita ma'muriy ta'qiqlar nomaqbul ekologik oqibatlarning oldini olish, ularni boshqarish maqsadida qo'llaniladi. Amaldagi iqtisodiy maqbul va texnologik joiz yo'llar bilan ifloslanishni pasaytirish mumkin bo'lmasa, ayrim ishlab chiqarish turlari (masalan, DDT pestitsidi,

xlorftoruglevodlar — freonlar, xladonlar ishlab chiqarish va ulardan foydalanish) ta'qirlab qo'yiladi.

Er, suv va boshqa tabiiy resurslardan foydalanishga litsenziyalar va ruxsatnomalar ulardan chegarasi belgilangan holda doimiy yoki vaqtinchalik foydalanish huquqini tasdiqlaydi, shuningdek muayyan muddatga tabiatni muhofaza qilish faoliyatini amalga oshirish uchun beriladi.

Ekologik ekspertiza rejalashtirilgan loyiha oqibatlarini tahlil etishga yo'naltiriladi. Atrof-muhitga ta'sirni baholash ekologik ekspertizaning bir qismi hisoblanadi.

Iqtisodiy dastaklar ma'muriy tartibga solishdan farq qiladi. Masalan, ifloslantiruvchi korxona o'zining iqtisodiy ko'rsatkichlari va ekologik kattaliklari (qiymatlari) bilan tartibga solinadigan xarajat va natijalardan kelib chiqqan holda o'z strategiyasini o'zi tanlashi mumkin.

Iqtisodiy dastaklar ichida atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun to'lovlar va soliqlar birmuncha keng tarqalgan. Atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun to'lovlar - korxonalar, tashkilotlar va boshqa xo'jalik sub'ektlarining salbiy o'zgarishlarga va ekotizimlarni tiklash uchun qo'shimcha xarajatlarga olib keladigan xo'jalik faoliyati natijasida atrof-muhitga yetkazgan zararini qisman qoplashi uchun to'lanadigan pul to'lovlari. 2003 yildan boshlab O'zbekiston hududida atrof-muhitni ifloslantirganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun kompensatsiya to'lovlari amalga oshiriladi. O'zbekistonda ifloslantiruvchi moddalarni atrof-muhitga chiqaruvchi, oqova oqizuvchi va chiqindilarni joylashtiruvchi korxona, tashkilot va muassasalar, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslar va aholi yashash joylarining kommunal-kanalizatsiya tarmoqlariga ifloslantiruvchi moddalarni me'yordan ortiqcha oqizuvchi jismoniy shaxslar to'lovchi hisoblanadi. Kompensatsiya to'lovini to'lovchi amalga oshiradi.

Misol keltiramiz: bir korxona daraxt kesish bilan shug'ullanadi. Uning hisobida 3 ta tasmali arralash va 4 ta yog'ochni qayta ishlash dastgohi bor. Tasmali arralash dastgohlari yiliga 10110 soat, yog'ochni qayta ishlash dastgohlari esa yiliga 8088 soat ishlaydi.

Yog'ochni qayta ishlash joyida yog'ochga ishlov berish jarayonida ajralib chiquvchi asosiy zararli moddalar yog'och changi, qirindi va qipiq hisoblanadi. Qirindi va qipiq atrof-muhitga ajralib chiqmaydi.

Demak, havoga chiqadigan asosiy zararli modda yog'och changi hisoblanadi.

1 ta dastgoh uchun vaqt birligi ichida chiqariladigan chang miqdori (**CHm**) salmog'i ko'rsatkichini aniqlash uchun Hisoblash metodikasi bo'yicha 0,05 kg/soat me'yori belgilangan. Shunga ko'ra:

$$CHm = 0,05 \times V$$

bu yerda, V – jihozlarning bir yilda ishlash vaqti.

$$V = 10110 \times 3 + 8088 \times 4 = 30330 + 32362 = 62682 \text{ soat}$$

Endi ushbu korxona bo'yicha bir yilda atmosferaga ajralib chiqadigan chang miqdori hisoblanadi:

$$CHm = 0,05 \times 62682 = 3134,1 \text{ kg}$$

Keyin to'lov summasi (P) hisoblanadi:

$$P = CHm + Tm$$

Bu yerda, Tm – 1 t ifloslantiruvchi modda atrof-muhitga chiqarib tashlanganligi (oqizilganligi) va chiqindilar joylashtirilganligi uchun so'mda kompensatsiya to'lovi miqdori – 1950 so'm (taxminiy).

$$P = 3,134 + 1950 = 6111,3 \text{ so'm}$$

Atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun to'lovlar amalda atrof-muhitning ifloslanishni o'zlashtirish (singdirish, tozalash) salohiyatidan foydalanganlik uchun to'lovni anglatadi. Korxona, tashkilot yoki muassasalar bu to'lovlar va soliqlar kamayishidan manfaatdor va shu sababli tashlama yoki oqavalarni qisqartiradi, deb taxmin qilinadi. Soliqlar byudjetga tushadi va shu vaqtda ko'pincha to'lovlar sifatida tabiatni muhofaza qilish (ekologiya) jamg'armasiga yo'naltiriladi va ekologik muammolarni bartaraf qilish uchun foydalaniladi.

Subsidiyalar ifloslantiruvchi korxona, tashkilot yoki muassasaga oqava yoki tashlamalarni kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni moliyalashtirish uchun davlat yoki mahalliy byudjet hisobiga taqdim etiladigan to'lov – yordam sifatida beriladigan pul, mablag'. Shuningdek, tabiiy resurslardan (suv, mineral resurslar va sh.k.) foydalanishda ilg'or texnologiyalarni joriy etganlik uchun ham *subsidiyalar* berilishi mumkin.

Atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun jarimalar – mansabdor shaxslar va fuqarolarga (yuridik va jismoniy shaxslarga) xo'jalik va boshqa faoliyati natijasida ekologik standart va me'yorlarni buzganliklari uchun solinadigan pul jarimalaridir.

Atrof-muhit holatini boshqarishning bozor metodlari boshqarish organlari bilan resurslardan foydalanuvchilar o'rtasida vujudga keladigan tez moslashuvchi munosabatlarni aks ettiradi.

Ifloslanishning yo'l qo'yiladigan ko'lami (miqdori) jamiyat tomonidan aniqlanadi, undan keyin ayrim korxona, tashkilot va muassasalar o'rtasida tashlama va oqavalarga ruxsatnomalar taqsimlanadi. Ular ishlab chiqarish jarayoniga texnologik yangiliklar kiritib, o'z tashlamasi yoki oqavasini belgilangan ruxsat doirasida cheklab, tegishli standart darajasiga erishishi yoki boshqa korxonaga berilgan ruxsatnomaning bir qismiga qo'shimcha egalik qilishi ham mumkin. Natijada ifloslantirishga huquqlar bozori shakllanadi va shunga muvofiq bank hamda birjalar paydo bo'ladi.

XULOSA

Shunday qilib, jahonda va O'zbekistonda sodir bo'layotgan global o'zgarishlar va o'tish davrining xususiyatlariga muvofiq hududlarning bardosh berish qobiliyati (imkoniy sig'imi), insoniyatning omon qolish strategiyasi hamda «ekologik iqtisodiyot» va «barqaror taraqqiyot» kontseptsiyalariga tayangan holda geoeologik vaziyat va barqaror taraqqiyot indikatorlarini belgilash asosida atrof-muhit holatini boshqarish masalasi geoeologiyani eng muhim nazariy va amaliy masalasi hisoblanadi.

Ekosferaning tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillarini o'z ichiga olgan har xil ko'lamdagi geoeotizimlar geoeologiyani obyekt sifatida tan olinar ekan, geoeologiya – geografiya fanining to'rtinchi tarkibiy qismi sifatida quyidagi vazifalarni nazariy va amaliy jihatdan hal qiladi:

- ekosferaga antropogen ta'sir ko'rsatish manbalarini, ularning jadalligi va makoniy-muvaqqat taqsimlanishini o'rganish;
- geoeotizimlarning barqarorligi, tarkibiy qismlarining holati, ifloslanish va yemirilish darajasini o'rganish hamda ularning o'zgarish sur'atini doimiy va hamma joyda nazoratga olish;
- landshaftlarga (eotizimlarga) antropogen bosimlarni belgilash va tartibga solish, ekosferaning (atrof-muhitning) antropogen jarayonlardan ta'sirlanishini o'rganish;
- geoeotizimlarning tarkibiy qismlari o'rtasida turli vaqt ko'lamida issiqlik, massa va energiya almashinuvi jarayonlari jadalligi o'zgarishida namoyon bo'ladigan antropogen ta'sir oqibatlarini baholash, bashorat qilish va modellash;
- ekosfera holatining uzluksiz nazorat qilinishini ta'minlovchi geoaxborot tizimlarini yaratish va muvofiqlashtirish;
- xo'jalik faoliyatni muvofiqlashtirish va resurslardan foydalanishni tartibga solish yo'li bilan ekosfera (biosfera, atrof-muhit) yaxlitligini saqlash hamda geoeotizimlardan eng maqbul tarzda foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Respublikamizdagi ilmiy geoeologik muammolar yechimi geograflardan dadil sa'yohatlar talab qiladi. Shuningdek, pedagogika oliy ta'lim muassasalarida geoeologiya fani o'qitilishini, maktablar, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari geografiya o'quv dasturlari mazmuniga geoeologik mavzular kiritilishini ta'minlash (yoki maxsus, fakultativ kurs tashkil etilishi) lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Avazov Sh., Saydamatov F. Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi (darslik, 4-nashr). – «ILM ZIYO», 2017. – 232 b.
2. Atrof-muhit holatining sharhi. O'zbekiston. Ikkinchi sharh // Birlashgan Millatlar Tashkiloti. Nyu-York, Jeneva, 2010. – 233 b.

3. Будилова Е.В. и др. Природные и антропогенные экосистемы: проблемы и решения. – М.: «БИБЛИО-ГЛОБУС», 2017. – 268 с.
4. Винокурова, Н. Ф. Геоэкологическое образование: преемственность и инновации / География в школе, 2012, № 5. – С. 15-17.
5. Гагина Н.В. Методы геоэкологических исследований: практикум для студентов геогр. фак. спец. «Геоэкология» / Н. В. Гагина. – Минск: БГУ, 2007. – 48 с.
6. Голубев Г.Н. Геоэкология. – М.:«Аспект-Пресс», 2006. – 288 с.
7. Nigmatov A.N. Tabiiy geografiya va geoeкологиya nazariyasi. – Т.: «Navro‘z», 2018. – 220 b.
8. Rafiqov A.A., SHaripov SH.M. Geoeкологиya. – Toshkent: «Adib», 2014. – 104 b.